

نیم‌نگاهی به نسخ خطی پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران

■ فریبا افکاری^۱

دانشجوی دکتری کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه تهران

بررسی وضع نسخه‌های خطی در جامعه ایرانی پس از انقلاب، از زوایای گوناگونی قابل تحقیق و تأمل است و در فرصت و مجال اندک این مقال نمی‌گنجد، نگارنده این سطور تنها به بخشی از فعالیت‌ها و تلاش‌های پراکنده‌ای که از این سو و آن سو انجام پذیرفته، نیم‌نگاهی افکنده و آن را از منظر آموزش، پژوهش، انتشار، فهرست‌نگاری، دسترسی‌پذیری و ... مورد تفحص قرار داده است. پرداختن به موضوع مهمی چون وضع نسخه‌های خطی باید با توجه به شرایط مکانی و زمانی و تاریخی ویژه خود سنجیده شود و با آمار و ارقام و مستندات کافی مورد بحثی همه‌جانبه قرار گیرد که امید است توفیق آن در فرصتی دیگر فراهم آید.

این نکات و روش‌های سنتی علاقه‌مند نبوده‌اند، نسل جدیدی که می‌بایست در ارائه راه این اساتید خستگی‌ناپذیر بکوشد و بکاود، تربیت نشده است. اگرچه تلاش‌هایی برای برگزاری کلاس‌های آشنایی با نسخه‌های خطی، به‌عنوان دو یا چند واحد دانشگاهی محدود در رشته کتابداری، ادبیات یا تاریخ صورت گرفته است. در واقع به‌قول استاد ایرج افشار^۲، این کار به تدریس علمی و تخصصی (شاید در درجه کارشناسی ارشد) نیاز دارد. گاهی در دوره‌های موقتی کتابداری جدید و حتی در دوره‌های کتابداری کارشناسی ارشد، به‌تناوب درس‌هایی درباره نسخه‌های خطی گنجانده شده، ولی چون گرایش کلی به آموختن کتابداری جدید برای قبول کار در کتابخانه‌ها بوده و هست، دانشجویان رشته کتابداری به درس نسخه‌های

۱- آموزش رسمی نسخ خطی در دانشگاه‌ها:

متخصصان نسخ خطی و اساتید فن در این رشته همواره از راه تجربه سالیان دراز و مطالعه پیوسته نسخه‌ها و آموزش از طریق سؤال و جواب و به‌شیوه شاگرد و استادی دانش‌آموزی کرده و صاحب بصیرت شده و به‌اصطلاح امروزی تربیت گشته‌اند. اساتید این دوره که معدودی از آنها هم اکنون نیز به کار فهرست‌نگاری و نسخه‌شناسی مشغولند، تجربه خود را در فهرست‌های منتشرشده بیان کرده‌اند، اساتیدی چون علی‌نقی واحد منزوی، سیدعبدالله انوار، ایرج افشار، عبدالحسین حائری، سیداحمد حسینی اشکوری و دیگران، اما به‌دلیل آنکه هیچ‌گاه شیوه آموزش مدرن و دانشگاهی امروزی در روش آموزش نسخ خطی راه نیافته و اصولاً شاگردانی نیز چندان به آموختن

خطی رغبتی شایسته نداشته و شاید به‌طور کلی ضرورتی به زنده‌ساختن اطلاعات سنتی احساس نکرده‌اند.

سابقه آموزش نسخه‌شناسی پیش از انقلاب اسلامی نشان‌دهنده آن است که

۱-۱. بیشتر در قالب دروس تک‌واحدی در دهه ۱۳۵۰ ش. در گروه کتابداری دانشگاه تهران در دوره کارشناسی تحت عنوان نسخ خطی و کتب کمیاب برگزار شده است که موضوعات آن شامل شناخت اجمالی نسخ خطی و طرق مواظبت و نگهداری و صحافی بوده است. همچنین درس دیگری با عنوان بایگانی اسناد در همین گروه با تدریس استاد ایرج افشار عرضه شده است.

۲-۱. آموزش درس نسخه‌شناسی دو واحد براساس مصوبه شورای عالی برنامه‌ریزی در سال ۱۳۶۵ ش. در این سال برنامه جامع‌تری نسبت به دوره اول برای پرداختن به نسخ خطی در سطح کارشناسی ارشد تدوین شد و درس نسخه‌شناسی به‌ارزش دو واحد اختیاری در شاخه کتابداری دانشگاه‌ها عرضه شد.

۳-۱. آموزش درس نسخه‌شناسی (موضوعی) در گروه‌های غیرکتابداری (چهار واحد) برخی از رشته‌های دانشگاهی به‌دلیل نوع استفاده و نیاز دانشجویان و محققان نیازمند آشنایی با منابع کهن و نسخ خطی بودند از آن جمله می‌توان به درس «آشنایی با رسائل کهن و نسخ خطی موسیقی (۱) و (۲)» در دانشگاه تهران (دانشکده هنرهای زیبا)، دانشگاه هنر و دانشگاه سوره اشاره کرد.

همچنین رشته‌های دیگری نیز چون ادبیات، تاریخ،

الهیات و فلسفه نیز نیازمند آشنایی با اسناد و مدارک کهن، نسخ خطی و روش‌های تصحیح متون بودند و به‌اقتضای این نیاز واحدهایی را در برنامه آموزشی خود گنجانند.

۴-۱. برگزاری دوره رسمی معادل کارشناسی ارشد نسخ خطی و آثار کمیاب (دوره خاص ۱۳۶۹ ش.) دانشگاه تهران: در سال ۱۳۶۸، زنده‌یاد استاد محمدتقی دانش‌پژوه، نسخه‌شناس برجسته کشور، به برگزاری یک دوره کارشناسی ارشد نسخ خطی با ارائه ۶۸ واحد از سوی دانشگاه تهران همت گمارد و از سال ۱۳۶۹ تا ۱۳۷۲ عرضه شده و به‌طول انجامید و حاصل آن تربیت ۱۳ دانشجویی در این دوره بود که نگارنده این سطور نیز افتخار شرکت در آن دوره را داشته است. این دوره که نخستین و تنها دوره رسمی دانشگاهی آموزش نسخ خطی در ایران تا آن زمان بود با حضور استادانی چون ایرج افشار، علی‌نقی منزوی، مرحوم محمدتقی دانش‌پژوه، دکتر مهدی محقق، دکتر عباس حری، سرکار خانم نوش‌آفرین انصاری و ... برگزار شد. برگزاری این دوره مورد استقبال سایر کتابخانه‌ها و دانشگاه‌ها نیز قرار گرفت و پس از آن در اشکال و دوره‌های دیگری اجرا شد مانند:

الف) کتابخانه و مدرسه عالی سپهسالار (شهید مطهری) ۱۳۷۰. این دوره با تدریس و سخنرانی استادانی چون مرحوم استاد محیط طباطبایی، استاد حائری و دکتر عبدالله نورانی در قالب کارگاه‌های آموزشی برگزار شد

ب) کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد (۱۳۷۱). این دوره نیز با روش مشابهی با دانشگاه تهران از سوی کتابخانه آستان قدس رضوی در سال ۱۳۷۱ برگزار شد و

محققان و داخلی و خارجی مقالات ارزشمندی به چاپ رسانده و سردبیر آن نادر مطلبی کاشانی است.

۲-۴ نشریه «نسخه‌پژوهی» به کوشش ابوالفضل حافظیان بابل دربارۀ پژوهش‌های نسخه‌شناسی و به‌ویژه فهرست‌های نسخه‌های خطی، تصحیح رسالات و کتاب‌شناسی‌های موضوعی است و جلد اول آن از سوی خانۀ پژوهش قم و مجلات ۲ و ۳ نیز از سوی کتابخانۀ مجلس شورای اسلامی تاکنون انتشار یافته است. همچنین نشریه داخلی همین کتابخانه با عنوان پیام بهارستان نیز به طرح اخبار و گزارش‌ها و معرفی کتاب‌ها و نسخه‌های خطی می‌پردازد.

۲-۵ فصلنامه آینۀ میراث که از سال ۱۳۷۷ تا کنون از سوی مرکز پژوهشی میراث مکتوب منتشر می‌شود، به معرفی تازه‌ترین کتاب‌ها و مقالات تحقیقی نشریات تخصصی و آثار منتشرشده و در دست تصحیح و انتشار مرکز و معرفی مصححان و محققان اختصاص دارد. علاوه‌بر آن ماهنامه گزارش میراث که از سوی همین مرکز منتشر می‌شود به اخبار، و گزارش‌ها و تازه‌های نسخ خطی پرداخته و توانسته است اطلاع‌رسانی مناسبی در این حوزه انجام دهد.

۲-۶ نشریه میراث شهاب که از سوی کتابخانۀ آیت‌الله مرعشی نجفی در قم منتشر می‌شود، از جمله نشریات داخلی کتابخانه‌ای است که به‌طور جامع به تمام اخبار و گزارش‌ها و نقد و بررسی کتاب‌ها و فهرست‌ها می‌پردازد. این نشریه بخش جالبی دربارۀ اخبار نسخه‌های تازه خریداری‌شده از سوی این کتابخانه دارد.

طرح مباحث نسخ خطی در نشریات دیگر

علاوه‌بر این انتشار این مجلات تخصصی در زمینه نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری، نشریات حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی در کشور نیز در کنار موضوعات حوزه خود، به‌مناسبت به مسائل نسخه‌پژوهی و فهرست‌نگاری نیز پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به نشریه کتاب ماه کلیات اشاره کرد که تا کنون ۱۲ شماره آن در قالب ویژه‌نامه نسخ خطی به طرح مباحث این حوزه از جمله نقد و بررسی فهرست‌ها و کتاب‌های تازه‌انتشار یافته، برگزاری میزگردهای تخصصی نسخه‌های خطی، و اخبار و گزارش‌ها اختصاص یافته است. همچنین نشریات کتابداری (دانشگاه تهران)، کتابداری و اطلاع‌رسانی (آستان قدس رضوی)، گنجینه اسناد (کتابخانۀ ملی)، نشر دانش (مرکز نشر دانشگاهی)، تحقیقات اسلامی، آینۀ پژوهش و میراث جاویدان گاه به

شرکت‌کنندگان آن بیشتر کارکنان و محققان بخش نسخ خطی آستان قدس بوده و برخی از استادان کتابداری دانشگاه تهران و فردوسی مشهد در آن تدریس کردند.

۵-۱ دوره کارشناسی ارشد «اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی» در گروه تاریخ دانشگاه تهران، ۱۳۸۷. دانشجویان در این دوره با تأکید بر شناخت و نگهداری اسناد و مدارک آرشیوی و تاریخی، درباره اسناد تاریخی، نسخه‌شناسی و مطالعات تاریخی از طریق کسب مهارت‌های لازم در شناخت و قرائت اسناد متون آموزش می‌بینند.

۶-۱ دوره کارشناسی ارشد ایران‌شناسی با گرایش «اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌آرایی»، بنیاد ایران‌شناسی ۱۳۸۷. این دوره که به‌تازگی با مجوز وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ایجاد شده است با رویکرد نسخه‌شناسی و مرمت و کتاب‌آرایی قصد دارد تا دانشجویان را با این منابع و متون کهن آشنا کند تا نسل جدید و آموزش‌دیده‌ای برای ساماندهی و مرمت نسخه‌های خطی در کتابخانه تربیت شوند.

۲. انتشار مجلات تخصصی نسخ خطی

۱-۲ در ایران، نشریه «نسخه‌های خطی» از انتشارات کتابخانۀ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، نخستین نشریه‌ای است که پیش از انقلاب به موضوع نسخه‌های خطی و فهرست پرداخته است. این نشریه به‌همت استاد زنده‌یاد محمدتقی دانش‌پژوه و استاد ایرج افشار شکل گرفت و اولین شماره آن در سال ۱۳۳۹ ش. منتشر شد و تا سال ۱۳۶۲ ش. ۱۲ دفتر از آن انتشار یافت و متوقف شد تا اینکه دفتر سیزدهم آن پس از سال‌ها از سوی کتابخانۀ مرکزی دانشگاه تهران منتشر شد.

۲-۲ نشریه «آشنایی با چند نسخه خطی» در سال ۱۳۳۵ از سوی آقای رضا استادی و حسین مدرسی طباطبایی در قم منتشر و چندی بعد متوقف شد.

نشریات متعدد دیگری نیز چون کتابداری (دانشگاه تهران) و جز آن هریک به موضوع کتاب و کتابداری و گاه نسخ خطی می‌پرداختند، اما بعد از انقلاب انتشار چند نشریه تخصصی جان تازه‌ای به کالبد نسخ خطی دمید که از آن جمله باید به انتشار مجله نامه بهارستان اشاره کرد.

۳-۲ نشریه تخصصی مطالعات نسخه‌شناسی «نامه بهارستان» از سوی کتابخانۀ مجلس شورای اسلامی چاپ و تا کنون ۱۲ شماره آن منتشر شده است و به‌طور خاص به مباحث نسخه‌شناسی و مطالعات نسخ خطی می‌پردازد و از

نقد و بررسی کتاب‌های حوزهٔ نسخ‌های خطی و فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌ها پرداخته‌اند.

۳. برگزاری آیین‌های بزرگداشت و تجلیل از نسخه‌شناسان و مصححان

توجه به خدمات و فعالیت‌های علمی و پژوهشی نسخه‌شناسان، مصححان و فهرست‌نگاران نیز از جمله رویدادهای ارزشمندی است که طی این سال‌ها توجه بیشتری بدان شده است که از جمله آن می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد.

۱-۳. جایزهٔ بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، به‌منظور حمایت از زبان فارسی همواره به چاپ تألیفات و ترجمه‌ها پرداخته و برای تشویق دانشمندان، دانش‌پژوهان، نویسندگان و شاعران جوایز ادبی و تاریخی اهدا کرده است. این جایزه به آثاری اهدا می‌شود که به زبان فارسی و زبان‌های دیگر و از سوی ایرانیان یا غیرایرانیان در ایران و خارج کشور در معرفی آثار ایرانی، کتب، رسالات و مقالات و متون آن نگارش یافته باشد، مرحوم دکتر محمود افشار در متن وقفنامه خود به این نکته اشاره می‌کند که تنها شرط کار موافق بودن تألیف و ترجمه با هدف‌های این بنیاد، یعنی ترقی ملت و کشور و تعمیم زبان فارسی و تکمیل وحدت ملی در ایران که وطن مشترک و زبان رسمی و ملی همهٔ ایرانیان است^۲ می‌باشد.

این جوایز از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۷ به تعدادی از مصححان و متن‌پژوهان و ایرانشناسان مانند: نذیر احمد، غلامحسین یوسفی، امین عبدالمجید بدوی، سید محمد دبیرسیاکی، ظهورالدین احمد، جان هون نین، کمال‌الدین عینی، منوچهر ستوده، عبدالحسین زرین‌کوب، کلیفورد ادموند باسورث، فریدون مشیری، تسونه‌تو کوریاناگی، ریچارد فرای، هانس دوبرین، پروفیسور دوفوشه کور و بدرالزمان قریب اهدا شده است.

۲-۳. «آیین بزرگداشت حامیان نسخ خطی». این مراسم که از سال ۱۳۷۸ تا کنون از سوی کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی برگزار شده، به تجلیل از چهره‌های فهرست‌نگار و نسخه‌شناس کشور چون استاد عبدالحسین حائری، زنده‌یاد استاد محمدتقی دانش‌پژوه، زنده‌یاد اصغر مهدوی، استاد احمد منزوی، استاد سیدعبدالله انوار، استاد سید احمد اشکوری و مرحوم جلال‌الدین محدث ارموی و برگزیده‌هایی از آثار و مقالات آنان پرداخته که به‌ویژه در شناسایی و آگاهی‌بخشی نسل جوان از پیشکسوتان نسخه‌شناسی بسیار مؤثر بوده است.

۳-۳. بزرگداشت شخصیت‌های علمی در «انجمن آثار و مفاخر فرهنگی». این انجمن به‌همت دکتر مهدی محقق از سال ۱۳۷۸ تا کنون هر ماه به بزرگداشت بیش از صد تن از چهره‌های فرهنگی و ادبی و علمی کشور پرداخته و گزیده‌ای از آثار و مقالات آنان را منتشر کرده که چهره‌هایی چون علامه قزوینی، مجتبی مینوی، سعید نفیسی و استاد احمد منزوی، از نسخه‌پژوهان برجستهٔ کشور، در میان آنان می‌باشند.

۴-۳. برگزاری مراسم «چهره‌های ماندگار». این مراسم که چند سالی است از سوی مرکز صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران برگزار می‌شود، به تجلیل از چهره‌های فرهنگی، ادبی، علمی و سیاسی کشور می‌پردازد که در آن میان نام برخی از مصححان و نسخه‌شناسان از جمله استاد احمد منزوی دیده می‌شود.

علاوه‌بر موارد ذکرشده، کتابخانه‌ها و دانشگاه‌ها نیز به‌مناسبت از گذشته تا کنون تجلیل از اساتید خود پرداخته‌اند که متأسفانه فهرست دقیقی از آن در دست نیست. هم‌چنین

میزگردهای تخصصی، نمایشگاهی از آثار و نسخ خطی و انتشارات کتابخانه مجلس در حوزه نسخ خطی نیز برگزار شد که شامل موضوعاتی چون حفاظت، مرمت، نسخه‌های خطی، اسناد، صحافی سنتی و جلد‌های قدیمی، نسخه‌های خطی و فناوری‌های نوین و نیز نمایش هفت عنوان کتاب جدید در حوزه مرمت، هنر کتاب‌آرایی، تصحیح متون و کتاب‌شناسی و نشریات بود.

۴-۴ برگزاری سمینارهای شناخت «مکاتب هنری اصفهان و شیراز و قاجار» در فرهنگستان هنر. این فرهنگستان از چند سال پیش تا کنون سمینارهای بین‌المللی را با موضوع مکتب اصفهان (۱۳۸۵) مکتب شیراز (۱۳۸۷) و قاجار (۱۳۸۹) برگزار کرده و خواهد کرد. این سمینارها که در گروه‌های علمی مختلفی چون معماری، خوشنویسی، ادبیات، فلسفه، هنرهای صناعی، موسیقی، نگارگری و نسخه‌شناسی بوده، به موضوعات تخصصی در هر رشته در ادوار تاریخی مختلف اختصاص دارد. گروه نسخه‌شناسی نیز با تأکید بر شناسایی و احیا و انتشار نسخ خطی در هر دوره با اجرای طرح‌های پژوهشی و عرضه مقالات در سمینار حضور داشته است و به‌عنوان گروه علمی مستقل، می‌کوشد تا در کنار سایر گروه‌ها به اهمیت شناخت و بررسی فعالیت‌های نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری و تصحیح متون بپردازد و آثاری را از کتابخانه‌های داخل و خارج کشور به صورت تصحیح متن و نسخه برگردان (فاکسمیلیه) منتشر سازد.

۴-۵ برگزاری نشست‌های «رونمایی و نقد و بررسی کتاب». یکی از سنت‌های پسنیده که از گذشته تا کنون از سوی مؤسسات تحقیقاتی، کتابخانه‌ها و بنگاه‌های انتشاراتی وجود داشته است، مراسم رونمایی و نقد و بررسی کتاب‌ها و نشست‌های تحقیقی است. برگزاری اینگونه مراسم موجب آشنایی هرچه بیشتر نسل جوان با پیشکسوتان و اساتید هر فن و آثار آنان می‌گردد. علاوه بر آن زمینه عملی کتابخوانی در جامعه را رشد داده و موجب رشد فرهنگ مطالعه می‌گردد.

مرکز پژوهشی میراث مکتوب از جمله مؤسساتی است که تا کنون با برگزاری هفتاد نشست علمی به نقد و بررسی کتاب‌ها و آثار منتشرشده خود در حوزه نسخه‌های خطی پرداخته است. همچنین نشست‌های تخصصی نقد و بررسی کتاب در سرای اهل قلم، شهر کتاب، و جز آن نیز اهمیت بسزایی در معرفی آثار برگزیده و منتخب داشته و از سوی جامعه کتابخوان مورد استقبال فراوان واقع شده است.

هدف از برگزاری جشنواره‌هایی چون نقد کتاب، جشنواره

جشن‌نامه‌ها، یادنامه‌ها و نکوداشت‌های بسیاری از گذشته‌های دور تا کنون منتشر شده که فهرست آن از سوی محقق ارجمند آقای محمد گلبن تهیه شده و در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته که خود بسیار راهگشا و قابل‌استفاده است.

۴. برگزاری سمینارها، همایش‌ها و نشست‌های تحقیقاتی

یکی از شیوه‌های عرضه مقالات و دستاوردهای نوین و تخصصی، برگزاری سمینارها، همایش‌ها و نشست‌های تخصصی است. در حوزه نسخ خطی نیز از گذشته (پیش از انقلاب) تا کنون سمینارهای فراوانی برگزار شده و در آنها نسخه‌شناسان و مصححان و علاقه‌مندان گردهم آمده و پژوهش‌های خود را طرح کرده‌اند که از آن جمله به موارد ذیل که پس از انقلاب برگزار شده است، می‌توان اشاره کرد. ۴-۱. همایش بین‌المللی ایران‌شناسی. این همایش که بیست‌وهفتم تا سی‌ام خرداد ۱۳۸۱ از سوی بنیاد ایران‌شناسی برگزار شد، صاحب‌نظران مقالات و پژوهش‌های خود را در ۱۰ گروه علمی از جمله نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی عرضه کردند. چکیده مقالات این همایش در همان سال منتشر شد. سایر گروه‌ها عبارت بودند از: ادبیات، اقتصاد، تاریخ و جغرافیای تاریخی، زبان و زبان‌شناسی، سیاست و مدیریت و روابط بین‌الملل، مسایل اجتماعی، مردم‌شناسی و فرهنگ عامه، مسائل عمومی ایران‌شناسی، معارف و علوم اسلامی، تاریخ علم و تعلیم و تربیت، و هنر و باستان‌شناسی. در این همایش پیشکسوتان و صاحب‌نظران داخلی و خارجی طی سه روز با رویکرد تخصصی ۲۸ مقاله را ارائه کردند. مسئولیت علمی گروه نسخه‌شناسی را دکتر عباس حری به عهده داشت.

۴-۳ سمینار مقدماتی نسخه‌های خطی. این سمینار برای نخستین بار در ایران به‌منظور احیا و آشنایی همگان با نسخ خطی و آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری و حفظ و نگهداری و مرمت نسخه‌های خطی از سوی کتابخانه مجلس شورای اسلامی و با همکاری کتابخانه‌های ملی، مرکزی دانشگاه تهران، ملک و آستان قدس رضوی و مرعشی نجفی اول و دوم خرداد ۱۳۸۱ در ساختمان قدیم مجلس برگزار شد.

این سمینار شامل شش گروه تخصصی حفاظت و مرمت، اسناد، تصحیح متون، کتابداری و اطلاع‌رسانی، نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی و نسخه‌آرایی بود. علاوه بر ارائه مقالات و

نقد مقالات اسلامی، جایزه کتاب فصل - که به کتاب‌های منتشرشده در هر فصل می‌پردازد - و جایزه جهانی کتاب سال و بین‌الملل - که به معرفی کتاب‌های منتشرشده در داخل و خارج از کشور در موضوعات مختلف در حوزه مطالعات ایرانی و اسلامی می‌پردازد - معرفی بهترین آثار برگزیده هنری، ادبی و علمی به جامعه فرهنگی است که در این میان نسخه‌های خطی و اسناد نیز جایگاهی ویژه‌ای دارد و تاکنون آثار برجسته‌ای مورد تقدیر و نقد قرار گرفته‌اند.

۵. برگزاری کارگاه‌های آموزشی نسخ خطی

برگزاری کارگاه‌های آموزشی از جمله فعالیت‌های علمی ارزشمندی است که موجب ارتقای سطح علمی شرکت‌کنندگان و آشنایی هرچه بیشتر و نزدیک‌تر آنان با یکدیگر و اطلاع از آخرین دستاوردهای علمی و پژوهشی می‌گردد. از جمله این کارگاه‌های آموزشی می‌توان به برگزاری سلسله کارگاه‌های آموزشی فهرست‌نگاری و نسخه‌پژوهی و تاریخ علم از سوی مرکز پژوهشی میراث مکتوب و کتابخانه ملی ایران اشاره کرد. به‌اختصار به برخی از فعالیت‌ها در این زمینه اشاره می‌شود:

۱-۵. مرکز پژوهشی میراث مکتوب: این مرکز برای نخستین بار کلاس‌ها و کارگاه‌های آموزشی فهرست‌نگاری، متن‌شناسی، نسخه‌شناسی را با حضور اساتیدی چون استاد سیدعبدالله انوار، دکتر علی‌اشرف صادقی و دکتر علی رواقی برگزار کرد. همچنین کارگاه‌هایی نیز با موضوع تاریخ علم و شناخت متون طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۸۷ در محل این مرکز برگزار شد.

۲-۵. مرکز اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران: کتابخانه ملی و بخش نسخه‌های خطی آن طی دو سال گذشته تاکنون به برگزاری چندین دوره کارگاه آموزشی نسخه‌شناسی همت گمارده است که عبارتند از:

الف) حضور اساتید خارجی: این کتابخانه با همکاری کمیته فرهنگی و تمدن اسلامی، دوره‌های آموزشی فهرست‌نگاری و نسخه‌شناسی را با حضور پروفیسور ویتکام (هلند)، دکتر عارف نوشاهی (پاکستان)، پروفیسور فرانسس ریشار (فرانسه) و پروفیسور احمد جبار (فرانسه) در محل کتابخانه ملی برگزار و گواهی شرکت در کارگاه‌های آموزشی را نیز برای شرکت‌کنندگان ارائه نمود.

ب) حضور اساتید داخلی: چندین دوره کارگاه آموزشی فهرست‌نگاری و نسخه‌شناسی با حضور اساتیدی چون استاد

سیدعبدالله انوار، استاد احمد منزوی و دکتر حبیب‌الله عظیمی برگزار شده است.

۳-۵. سازمان میراث فرهنگی: این سازمان نیز تاکنون به تشکیل برخی از کلاس‌ها و کارگاه‌های آموزشی، به‌ویژه در زمینه مرمت و آسیب‌شناسی نسخه‌های خطی برای مرمت‌گران و صحافان و نیز برگزاری سمینارهایی با این موضوع همت نموده است.

۴-۵. مجمع ذخائر اسلامی: این مجمع که با همت فهرست‌نگار محقق جناب آقای سید صادق اشکوری مدیریت می‌گردد، از سال ۱۳۸۴ تاکنون دو دوره کارگاه آموزشی فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و بازخوانی اسناد و متون در «مدرسه مخطوطات» خود برگزار نموده و علاقمندان فراوانی در آن شرکت کرده و از کلاس‌های آموزشی آن بهره برده‌اند و این مجمع هم‌چنین در نظر دارد تا کارگاه‌ها و کلاس‌های آموزشی بیشتری در آینده برگزار نماید. هم‌چنین اخیراً با همت و پیشگامی آقای سید صادق اشکوری «انجمن جهانی فهرست‌نگاران نسخ خطی» تشکیل گردیده است و از تمامی فهرست‌نگاران نسخ خطی کشور برای عضویت و فعالیت در این انجمن دعوت به عمل آمد و نخستین جلسه آن در روز جمعه چهارم دی‌ماه ۱۳۸۷ در محل مجمع ذخائر اسلامی قم با حضور بسیاری از فهرست‌نگاران تشکیل گردید.

۶. انتشار و چاپ نسخ خطی

چاپ نسخ خطی به‌صورت متون تصحیح‌شده و نسخه برداردان همواره اهمیت فراوانی نزد اهل علم داشته و از گذشته تا کنون با کیفیت‌های متنوعی انتشار یافته است و ناشران مختلفی بدان همت گمارده‌اند که می‌توان به برخی از آنها به شرح ذیل اشاره کرد:

۱-۶. انتشارات دانشگاه تهران در نشر متون ادبی قدیم عربی و فارسی و علمی از سال‌های دور تاکنون پیشگام بوده و برخی از این آثار را نیز به‌شکل نسخه برداردان منتشر کرده است.

۲-۶. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. این بنیاد که تا کنون آثار فراوانی منتشر کرده، بیشتر بر کتاب‌ها و مقالات و پژوهش‌های ایران‌شناسی و مطالعات ایرانی و نیز نسخه‌های خطی تأکید داشته است که از آن جمله می‌توان به انتشار مجله آینده از سال ۱۳۳۸، نامواره دکتر محمود افشار (۱۶ ج)، پژوهش‌های ایران‌شناسی، یادداشت‌های محمد قزوینی، قند پارسی، مجله فرهنگ ایران زمین (۳۰ ج) و مقالات

اسلامی، آستان قدس رضوی، آیت‌الله مرعشی نجفی، موزه ملی ملک، و موزه تاریخ علوم پزشکی، موزه و کتابخانه کاخ گلستان و دیگر موسسات علمی منتشر شده است. این آثار از نسخ خطی موجود در آن کتابخانه‌ها و گاه همکاری یکدیگر به زیور طبع آراسته است که بایسته است فهرست کاملی از هریک در فرصتی شایسته ارائه شود.

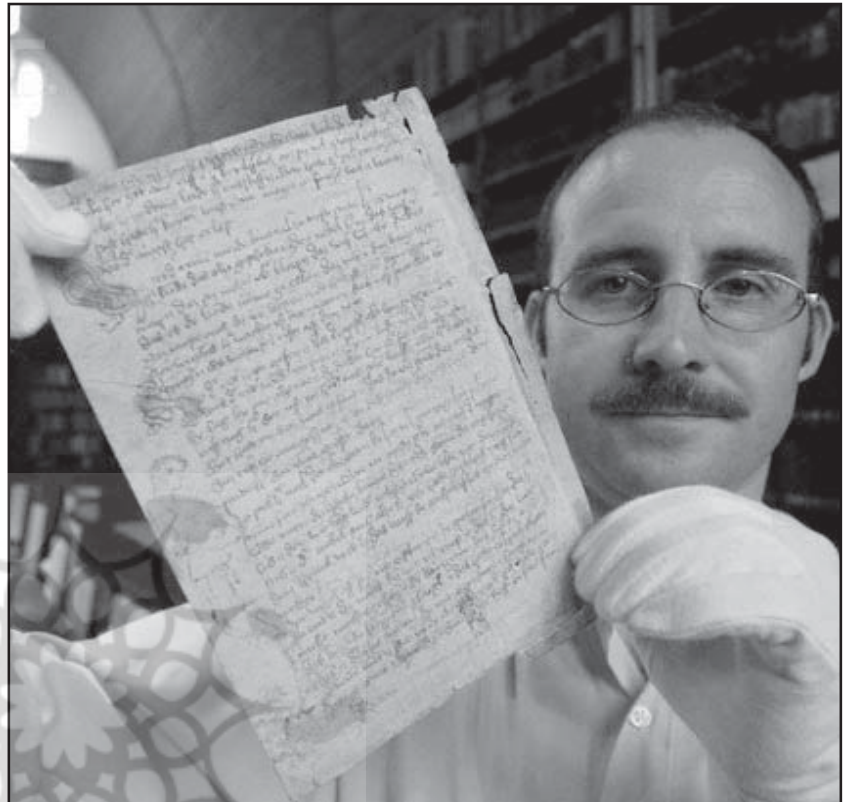
۷. خرید و گردآوری نسخ خطی از سوی کتابخانه‌های بزرگ کشور

بسیاری از کتابخانه‌های کشور از گذشته تا کنون دارای بودجه ثابت و مشخصی برای خرید نسخه خطی نبوده و نیستند. اما با توجه به اهمیت و جایگاه نسخ خطی، در سال‌های اخیر کتابخانه‌های بزرگ کشور بویژه کتابخانه ملی بودجه بیشتری برای خرید و گردآوری نسخه‌ها اختصاص داده است. همین امر موجب گردیده تا از دست‌به‌دست شدن و خروج بسیاری از نسخه‌ها از سوی دلالان داخلی و خارجی به خارج از کشور تا حد زیادی جلوگیری شود.

۷-۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران در سال‌های اخیر بسیاری از کتاب‌های خطی، چاپ سنگی و اسناد تاریخی را خریداری کرده و با دعوت از مقومان و نسخه‌شناسان برجسته کشور در شناسایی و گردآوری فهرست‌نویسی و اطلاع‌رسانی آن تلاش وافر کرده است.

۷-۲. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نیز در خرید و گردآوری نسخه‌های خطی توفیق زیادی داشته است. گرچه بودجه خرید نسخ خطی این کتابخانه اندک است، اما در خرید اسناد و نسخ خطی خاندان‌های مهم موفق بوده که این امر با راهنمایی و دلسوزی همیشگی استاد ایرج افشار و مرحوم دکتر اصغر مهدوی صورت گرفته است. کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی از جمله کتابخانه‌هایی است که بیشترین نسخ خطی را خریداری و فراهم آورده و فهرستی از این آثار را با ذکر نام و مشخصات نسخه‌ها در نشریه میراث شهاب منتشر کرده است. این کتابخانه در این امر بسیار فعال بوده و ارتباطات گسترده‌ای با کتابخانه‌های داخل و خارج از کشور دارد.

۷-۳. کتابخانه مجلس شورای اسلامی نیز سال‌هاست که پیوسته با تقویم استاد کتاب‌شناس و نسخه‌شناس عبدالحسین حائری هر هفته جلسه خرید نسخه‌های خطی را تشکیل داده و نسخ خطی فراوانی را خریداری کرده است که از جمله این نسخ می‌توان به نسخه خطی منحصر به فرد سفینه تبریز (قرن

نسخه‌شناسی دکتر عارف نوشاهی اشاره کرد.

۶-۳. مرکز انتشارات نسخ خطی وابسته به بنیاد دایرةالمعارف اسلامی که به‌منظور چاپ عکسی نسخ منحصر به فرد و ممتاز قدیمی هنری تأسیس شده است و در ظرف چند سال که از عمرش می‌گذرد تا کنون پنج عنوان کتاب مهم از جمله نسخه مورخ ۶۶۷ ق. مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار محمد شهرستانی را منتشر کرده است.

۶-۴. مرکز پژوهش میراث مکتوب. این مرکز که از سال ۱۳۷۲ تا کنون به پژوهش و نشر نسخ خطی اشتغال دارد، ۱۸۰ عنوان کتاب (۲۰۰ جلد) در این زمینه منتشر کرده است. این آثار که برخی به شکل نسخه برگردان می‌باشند از نسخه‌های کهن و منحصر به فرد متون به زبان فارسی است که از جمله می‌توان به نسخه فاکسیمیل ختم الغرائب اشاره کرد. همچنین چاپ قدیم‌ترین نسخه خطی فارسی به نام الابنیه عن حقایق الادویه مورخ ۴۴۷ ق. را نیز در دست انتشار دارد.

۶-۵. کتابخانه‌ها و سایر مؤسسات علمی کشور. مقالات و کتابهای متعددی به‌صورت تصحیح متن و نسخه‌برگردان از سوی کتابخانه‌های مرکزی دانشگاه تهران، مجلس شورای

۸ ق.) اشاره کرد که از جمله نسخه‌های مهم در جهان است که با حفظ و نگهداری یک خانواده ایرانی تاکنون از گذر حوادث تاریخی فراوان جان سالم به در برده و به سلامت به دست ما رسیده و با مقدمه کتاب‌شناسانه استاد حائری معرفی شده است. این نسخه از سوی مرکز نشر دانشگاهی به صورت فاکسمیلیه منتشر گردیده است.

۷-۴ از جمله کتابخانه‌های مهم دیگر کشور که با بودجه بهتری نسبت به سایر کتابخانه‌ها به گردآوری و خرید نسخه‌های خطی می‌پردازد، کتابخانه آستان قدس رضوی است که دارای مجموعه بسیار باارزشی از قرآن‌ها و نسخه‌های خطی کهن است و تاکنون فهرست‌های عدیده‌ای نیز از این نسخ منتشر شده است.

۷-۵ از جمله مؤسسات دیگری که در سال‌های اخیر تأسیس شده و به خرید و گردآوری نسخ قرآنی توجه ویژه‌ای داشته، موزه قرآن است. این موزه بیشتر به گردآوری نسخ خطی قرآن از دوره‌های مختلف پرداخته و به‌خصوص در جلب خرید نسخه‌های قرآن مجموعه‌های خاص که کتابخانه‌های دیگر به دلیل محدودیت بودجه کمتر قادر به خرید آن می‌باشند، توفیق فراوانی داشته است و دارای نمایشگاه دائمی از قرآن‌های موجود خود می‌باشد.

۷-۶ مؤسسه دیگری که در سال‌های اخیر برای گردآوری و خرید و تهیه عکس و میکروفیلم از نسخ خطی تلاش بسیاری کرده، مجمع ذخائر اسلامی و مرکز احیای میراث اسلامی در قم می‌باشد. این مجمع که به‌همت استاد سیداحمد حسینی اشکوری در سال ۱۳۵۵ ش تأسیس گردید و فعالیت‌های پژوهشی و انتشاراتی خود را از آن زمان تاکنون ادامه داده است، پس از مدتی تعطیل گردید و از سال ۱۳۷۶ توسط فرزند محقق ایشان، سید صادق اشکوری، مجدداً فعالیت علمی و پژوهشی و انتشاراتی خود را از سر گرفت و علاوه بر ارائه خدمات پیشین، فعالیت‌های بیشتری را نیز در دستور کار خود قرار داد که مهمترین آنها توسعه فهرست‌نگاری مجموعه نسخه‌های خطی و اسناد و سنگ‌نوشته‌ها و متون کهن، عکسبرداری دیجیتالی از نسخه‌های خطی و انتشار فهرست آنها و برگزاری کارگاه‌ها و کلاس‌های آموزشی فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و اسناد و متون است. همچنین چاپ و انتشار مجموعه‌های هنری نیز که تاکنون ۴ جلد از آن در حوزه قرآن‌های هنری، خوشنویسی و نسخه‌های هنری مجموعه‌های محفوظی منتشر شده از جمله دیگر فعالیت‌های آن است. این مجمع دارای مجموعه باارزشی از عکس و فیلم

نسخ گردآوری شده از تمام کتابخانه‌های داخلی و خارجی است و تاکنون توانسته با ارائه تصویر و عکس و میکروفیلم و اسکن از نسخه‌ها به محققان کمک فراوانی نماید و به فهرست‌نگاری و انتشار فهرست مجموعه‌های خصوصی در ایران، هند، پاکستان عراق و ایتالیا و کشورهای دیگر نیز بپردازند و تاکنون بیش از ۱۱۰ جلد فهرست نسخه‌های خطی و ۱۵ جلد (عنوان) اسناد منتشر کرده است شناسایی و گردآوری مجموعه‌های خصوصی و انتشار فهرست آن در ایران اهمیت فراوانی دارد، زیرا همگان از آن اطلاع نداشته و نسخه‌ها در بیشتر خانواده‌ها به‌شکل غیراصولی نگهداری شده و ناشناخته باقی مانده‌اند. فهرست این مجموعه‌های خصوصی در شهرستان‌ها تاکنون در مجلات عدیده‌ای از سوی مجمع ذخائر اسلامی منتشر شده است که باید گفت پس از تلاش زنده‌یاد استاد محمد تقی دانش‌پژوه در شناسایی و معرفی نسخ خطی مجموعه‌های خصوصی که در نشریه نسخه‌های خطی پیش از انقلاب به چاپ رسیده بود، جدی‌ترین اقدام فهرست‌نگاری می‌باشد.

۷-۷. مرکز احیاء میراث اسلامی: این مرکز با حمایت آیت‌الله سیستانی و با مدیریت و سرپرستی فهرست‌نگار ارجمند سید احمد حسینی اشکوری در سال ۱۳۷۴ در قم تأسیس گردید و در طول عمر ۱۳ ساله خود تاکنون با حضور فرزند محقق دیگر استاد اشکوری، سید جعفر اشکوری، توانسته است یازده هزار نسخه خطی گردآوری نماید. نسخه‌های خطی فراهم آورده در این مرکز تاکنون در قالب ۸ جلد به زبان فارسی و ۴ جلد به زبان عربی منتشر گردیده و مجموعه نسخه‌های عکسی نیز که از تمامی کتابخانه‌های گردآوری شده در ۷ جلد چاپ و انتشار یافته است. این مرکز نیز مورد بهره‌مندی بسیاری از محققان و نسخه‌پژوهان و علاقه‌مندان حوزه دانشگاه بوده و خدمات پژوهشی و انتشاراتی ارزنده‌ای تاکنون به جامعه علمی کشور ارائه نموده است.

اما با ذکر تمام این تلاش‌ها، باید گفت که متأسفانه به دلیل عدم اختصاص بودجه کافی و ثابت برای خرید نسخه‌های خطی به کتابخانه‌ها، هر ساله با خروج بسیاری از این نسخه‌ها به خارج از کشور با دخالت دلالان داخلی و خارجی مواجه هستیم که امیدواریم با نظارت و تدابیر فرهنگی و دولتی مسئولان اقدام جدی در این باره انجام گیرد.

۸. دسترس‌پذیری نسخ خطی و استفاده از تکنولوژی روز

رؤیت، مطالعه و تهیه کپی از نسخه‌های خطی همواره یکی از مشکلات محققان و مصححان برای استفاده از میراث گراند بود است. چه‌بسا محققانی که رنج سفر را بر خود هموار نموده و از یک گوشه جهان به گوشه‌ای دیگر سفری پرخطر را پشت سر نهاده‌اند تا توفیق دیدن نسخه خطی را بیابند و سرانجام بتوانند از آن کپی تهیه کنند و منتشر سازند. خوشبختانه امروزه به‌مدد استفاده کتابخانه‌ها از تجهیزات و فناوری‌های جدید، امکان استفاده از این امر فراهم آمده و محققان با سرعت و دقت بیشتری می‌توانند از نسخه‌های خطی اسکن و کپی تهیه کنند. بهره‌مندی بیشتر کتابخانه‌های بزرگ کشور از اسکنرهای پیشرفته نسخه‌های خطی، سرعت درخواست مراجعان را افزایش داده است. اکنون محققان می‌توانند از اسکن و میکروفیلم تعداد بیشتری نسخه‌های خطی استفاده کنند و دانشجویان رغبت بیشتری برای انتخاب موضوع تصحیح و نسخه‌شناسی برای پایان‌نامه‌های خود دارند. مصححان نیز با جست‌وجو در بانک‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی همچون بانک نسخ خطی ارزشمند آقازنگ^۵ که به‌همت ناصر گل‌باز و حمایت خانه کتاب و کتابخانه ملی و وزارت ارشاد فراهم آمده است، امکان استفاده بیشتری از نسخ خطی یافته‌اند. وجود پایگاه‌های اطلاعاتی و وب‌سایت‌های خبری چون کاتبان^۶ (به همت جناب آقای سید علی طباطبایی یزدی)، پایگاه کتاب‌های چاپ سنگی^۷ (به همت آقای مجید غلامی جلیسه) آنان را از آخرین اخبار علمی نسخ خطی و چاپ سنگی کشور مطلع می‌سازد. وجود پایگاه‌های اطلاعاتی نسخه‌های خطی پیوسته کتابخانه‌ها نیز برای دانشجویان و محققان بسیار راهگشاست.

۹. فهرست‌نگاری نسخ خطی

از زمان انتشار قدیم‌ترین فهرست نسخه‌های خطی در سال ۱۳۰۵ش. از سوی کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد (فهرست اوکتایی) و فهرست مجلس شورای ملی سابق تا کنون تمام کتابخانه‌های بزرگ کشور مانند مرکزی دانشگاه تهران، ملی، آیت‌الله مرعشی نجفی و ملک به شناسایی و فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی مشغول بوده و در طول این سال‌ها مجلداتی از آن را منتشر کرده‌اند. روند سرعت انتشار فهرست‌نگاران، حمایت مسئولان کتابخانه‌ها و بودجه کافی برای انتشار فهرست‌ها متفاوت بوده است، اما به هر حال روند فهرست‌نویسی مجموعه نسخه‌های خطی همواره

با تمام‌کنندگی خود وجود داشته است. در این مقال، مجال پرداختن به تمام این فهرست‌ها وجود ندارد و تنها به ذکر این نکته اکتفا می‌کنیم که نسل پیشکسوت فهرست‌نگاری همچون سیدعبدالله انوار (کتابخانه ملی)، عبدالحسین حائری (کتابخانه مجلس)، احمد منزوی (کتابخانه دایرةالمعارف بزرگ اسلامی)، ایرج افشار (کتابخانه ملک و اطریش) محمدتقی دانش‌پژوه (دانشگاه تهران)، علینقی منزوی (سپهسالار و کتابخانه ملی و دانشگاه) و پس از آن کوشیده‌اند تا هر یک با شیوه و سبک و سیاق خود نسخ خطی را شناسایی نموده و معرفی کاملی از آن در فهرست‌ها ارائه نمایند. نسل جدید که هم اکنون در کتابخانه‌ها مشغول به کار می‌باشند، نیز هر یک با پیروی از سبک و سیاق یک استاد کوشیده‌اند. تا با استفاده از کارت برگه‌ها یا فرم‌های فهرست‌نگاری به فهرست‌نویسی مجموعه نسخه‌های خطی کتابخانه‌های خود بپردازند و به‌ویژه اپراتوران را در ورود مداخل و اطلاعات نسخه‌های خطی به نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای یاری کنند. هماهنگی بین فهرست‌نگاران و داده‌پردازان ارتباط علمی نزدیک‌تری بین آنان برقرار کرده و موجب سهولت داده‌پردازی و نیز ایجاد پایگاه‌های اطلاعاتی پیوسته در کتابخانه‌ها شده و در نتیجه جست‌وجوی سریع‌تر و آسان‌تر اطلاعات را فراهم آورده است.

طی این سال‌ها انتشار فهرست‌های نامگو و توصیفی از بیشتر کتابخانه‌ها بسیار چشمگیر بوده است. همچنین انتشار فهرست الکترونیکی الفبایی نسخه‌های هر کتابخانه که در وب‌سایت اینترنتی آن موجود است به محققان در جست‌جوی اطلاعات کمک فراوانی کرده است. انتشار فهرست مجموعه‌های خصوصی نسخ خطی منتشرشده از سوی مجمع ذخائر اسلامی نیز خود از تحولات بسیار مهم در حوزه فهرست‌نگاری است. تعداد و کثرت فهرست‌های نسخ خطی ایران در میان فهرست‌های جهانی نیز به‌ویژه طی سال‌های پس از انقلاب بسیار چشمگیر بوده است. همچنین حضور فهرست‌نگاران ایرانی برای فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی خارج از ایران اهمیت و اعتبار خاصی دارد. تهیه و انتشار فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی اتریش از سوی استاد ایرج افشار که جایزه کتاب سال را به خود اختصاص داد و حضور آقای سیداحمد و سیدصادق اشکوری برای فهرست‌نگاری نسخه‌های هند و پاکستان از جمله این تلاش‌هاست.

در طی سال‌های گذشته چند میزگرد تخصصی با موضوع

نسخه‌های خطی با حضور اساتید فن از سوی کتاب‌ماه کلیات برگزار گردیده و متن کامل گفتگوها در نشریه منتشر شده است؛ همچنین میزگردی با عنوان « شیوه‌های مرمت تصحیح و حفظ و نگهداری نسخه‌های خطی و راهکارهای جلوگیری از قاچاق آنها» - با حضور اساتیدی چون احمد منزوی، سیدعبدالله انوار، محمدعلی احمد ابهری (ریاست وقت کتابخانه مجلس)، محمدحسن سمسار و محمدحسن تسبیحی و احسان‌الله شکراللهی (مدیر روابط عمومی کتابخانه مجلس) در محل خبرگزاری میراث فرهنگی - برگزار شده بود. در این میزگرد هریک از اساتید نظرات خود را درباره وضعیت نسخ خطی ابراز کرده بودند که علاقه‌مندان را برای استفاده از آن به آدرس مربوط رهنمون می‌شوم. نتیجه این میزگرد و سایر جلسات مشابه را می‌توان در چند موضوع مشخص به عنوان نتیجه کلام و حسن ختام این مقاله چنین عنوان کرد:

۱. تمام اساتید معتقدند که برای حفظ و نگهداری نسخه‌های خطی باید به افراد جامعه آموزش داده شود تا کسانی که دارای مجموعه‌های شخصی از نسخه‌های خطی هستند، بتوانند آن را به بهترین شکل حفظ نمایند و با اعتماد به سازمان‌ها و کتابخانه‌ها، نسخه‌های خود را برای تهیه میکروفیلم و اسکن در اختیار این سازمان‌ها و کتابخانه‌ها قرار داده، فروخته یا اهدا نمایند، نه آنکه دولت با تصویب یا پیشنهاد طرح تملک دولتی یا تصاحب آنها موجب نگرانی مردم و پنهان شدن نسخه‌ها شود.

۲. خط خروج نسخه‌ها از کشور در هر زمان نسخ خطی را تهدید می‌کند، پس لازم است تا بودجه خاص و کافی برای خرید نسخه‌های خطی در هر کتابخانه اختصاص داده شود و دولت موانع قانونی جدی در راه قاچاق نسخ خطی فراهم آورد.

۳. دسترسی پذیری و تسریع استفاده از نسخ خطی در کتابخانه‌ها برای تمامی محققان فراهم گردد و از سخت‌گیری‌هایی بی‌مورد و ممانعت‌های غیر اصولی جلوگیری شود.

۴. رشته تخصصی دانشگاهی برای آموزش فهرست‌نگاری و مرمت نسخه‌های خطی پیش‌بینی و اجرا شود.

۵. سیستم حفظ و نگهداری و مرمت نسخه‌های خطی در کتابخانه‌ها با آخرین تجهیزات و استانداردهای جهانی ممکن هماهنگ شود تا از آسیب‌های فیزیکی و انسانی به نسخه‌های خطی جداً جلوگیری شود.

۶. فهرست مشترک و درهم‌کردی از نسخه‌های خطی فارسی از داخل کشور تهیه شود.

۷. به پژوهش و تحقیقات نسخه‌شناسی توجه بیشتری گردد و آثار و منابع موجود در مجموعه‌ای گردآوری و منتشر شود.

پی‌نوشت‌ها:

1. fafkari@ut.ac.ir

۲. افشار، ایرج (۱۳۸۴). «سرگذشت و سرنوشت

نسخه‌های خطی»، نسخه خطی و فهرست‌نگاری آن در ایران (مجموعه مقالات و به پاس زحمات سی‌ساله فراسیس ریشار)، به کوشش احمدرضا رحیمی، مرکز نشر میراث مکتوب، ص ۳۵.

۳. وقفنامه بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، (ماده هفتم): ۱۳۵۸ ش.

4. www.Zakhair.net

5. www.aghazozorg.com

6. www. Ismajma.com

7. www.ketaban .ir